

Kieniewicz, Jan

"Istoria Indii w srednie wieka", Moskwa 1968 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 60/3, 576-580

1969

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Istoria Indii w średnie wieka, Główna redakcja wostocznoj literatury, Moskwa 1968, s. 726.

Coraz bujniej rozwijająca się radziecka indianistyka wydała owoc w postaci „Historii Indii”, czterotomowego przedsięwzięcia pracowników Instytutu Narodów Azji AN ZSRR. Z zamierzonej na cztery tomy całości ukazały się już tomy poświęcone dziejom nowożytnym i najnowszym. Okres średniowiecza (wiek V—XVII) został opracowany pod kierownictwem L. B. Ałajewa, K. A. Antonowej i K. Z. Aszrafian. Wymienia się też jako autorów i współautorów E. M. Medwiedewa, J. J. Cygankowa, A. M. Piatigorskiego oraz J. M. Kutasową, O. F. Wołkową, E. W. Pajewską, A. A. Korocką i S. I. Potabienko.

Całość składa się z czterech części. Pierwsza, „Wczesne średniowiecze”, poświęcona została tworzeniu i umacnianiu się stosunków feudalnych. Obejmuje dzieje Indii północnych do czasów muzułmańskich (koniec XII w.) i południowych do utworzenia się hinduistycznego imperium Widżajanagar (wiek XIV). Część druga, „Feudalizm rozwinięty”, doprowadza narrację do początków wieku XVI. Była to epoka powstania i upadku Sułtanatu Delijskiego (XIII—XIV wiek), wojen sułtanów bahmanidzkich z Widżajanagarem, rozpadu Indii północnych na szeregi mniejszych i większych państw muzułmańskich. Część trzecia omawia późne średniowiecze; jest to właściwie historia powstania i upadku Imperium Mogołów. Każda część zawiera analizę źródeł i obok analizy wydarzeń politycznych dłuższe partie poświęcone gospodarce i stosunkom społecznym.

Jak widzą autorzy rozwój Indii w tym okresie? Istnienie stosunków feudalnych jeszcze w epoce starożytnej uzasadnia się podatkami nakładanymi na członków wspólnot wiejskich. Do istotnych zmian doszło w wieku VI i VII. W hierarchii społecznej awansowała *varna* siudrów (stan powołany do służenia innym). Równocześnie rolnicy zaliczeni w starożytności do stanu trzeciego (wajśjowie) zostali zdegradowani na skutek rozwoju prywatnej własności ziemi i rosnącej eksploatacji członków wspólnot. Zaczęto ich uważać za siudrów. Na tej drodze rozwinęły się między VIII a XII wiekiem stosunki feudalne. Przejawiały się one w rozpowszechnieniu własności prywatnej i immunitetu, zwiększeniu eksploatacji rolników i postępującym zróżnicowaniu we wspólnotach.

Proces feudalizacji objął, zdaniem autorów, przede wszystkim byłych niewolników, robotników najemnych, ludzi pozbawionych ziemi. Członkowie wspólnot zachowali swobodę osobistą i znaczne prawa do ziemi, nawet gdy byli przymuszeni do płacenia renty. Już wtedy były to wspólnoty sąsiedzkie oparte o indywidualne gospodarstwo chłopskie i dziedziczne użytkowanie działki. Dopiero od XI—XII wieku można obserwować pojawienie się okresowego podziału ziemi. W pierwszym etapie rozwoju współistniały na terenie Indii jakby dwa typy czy modele feudalizmu. Jeden klasyczny, oparty o feudalną własność gruntu, drugi, daleko częstszy, charakteryzował się obciążeniem członków wspólnoty rentą-podatkiem. Nie obejmowała ona wtedy całości produktu dodatkowego.

Wiek XI i XII odznaczał się rozrostem znaczenia kupców i w ogóle mieszczaństwa. Równocześnie na wsi rozwinęło się rzemiosło i wymiana usług z rolnikami. Miała ona przez długi czas zachować tradycyjny i naturalny charakter. Coraz powszechniej wspólnota utrzymywała swych rzemieślników powierzając

im wykonywanie prac ubocznie związanych z uprawą roli. Umacniało to rozwój sił wytwórczych, ale w przyszłości miało się stać zasadniczym hamulcem postępu. Wzrastał ucisk podatkowy państwa, a za tym postępował rozwój aparatu administracyjnego, powstawały większe państwa. Umacniający się aparat władzy starał się z kolei poddać wspólnotę coraz silniejszej kontroli. Ograniczając prawa do ziemi spychał członków wspólnoty do niższych warstw chłopstwa.

Proces feudalizacji nie był zakończony, gdy w XIII w. najechali Indie muzułmanie. Autorzy dowodzą jednak, że jeszcze przedtem w wielu okolicach nastąpiło przejście od własności alodialnej do powierzania ziemi w zamian za obowiązek służby wojskowej. Podbój nie wprowadził istotnych zmian, ale przynosząc wyższe formy organizacji feudalnej przyspieszył tempo przemian społecznych. Autorzy kładą nacisk na rozpowszechnienie się stosunków lennych i wprowadzenie wyższej organizacji wojskowej. Cała ziemia była na północy uznawana za własność monarszą, feudałowie muzułmańscy byli zobowiązani do służby, za co otrzymywali prawo do udziału w zbiorze podatku z określonego terytorium (*dżagir*). Znaczna część dawnych posiadaczy ziemskich zachowała jednak swe alodia i płaciła władzy daninę (zamindarowie). Doszło więc jakby do nałożenia się dwu systemów, a w ciągu stuleci do znacznego ich zbliżenia. Mimo osmozy zachodzącej między obiema grupami feudałów systemy zachowały swą odrębność do końca omawianego okresu¹.

Podbój doprowadził do okresowego (XIII—XIV wiek) scentralizowania państwa, a nawet podporządkowania większej części półwyspu. Potem aż do początków XVI w. Indie pozostawały w fazie feudalnego rozdrobnienia. Nawiasem mówiąc trudno się zgodzić z taką generalizacją; byłaby ona uzasadniona, gdyby przyjąć, że zjednoczenie półwyspu jest stanem naturalnym, na co trudno przystać. W tym okresie umocniła się eksploatacja chłopów, a władza centralna podporządkowała sobie także i miasta. W Indiach północnych doszło do likwidacji samorządu miejskiego. Na południu system militarno-biurokratyczny rozwijał się w XIII i XIV w. nieco wolniej. W Widżajanagar utrzymał się np. dawny zakres państwowej własności ziemi. Obok władcy i jego lenników byli liczni właściciele ziemscy, nie było zróżnicowania warstwy feudalnej. Także prawo do ziemi było na południu mocniejsze, a zamiast rozbudowanej organizacji państwowej aparat podatkowy stworzyli feudałowie. Tą drogą postępowało podporządkowanie wspólnot władzy i interesom feudałów.

Autorzy zdecydowanie deklarują się jako zwolennicy poglądu o jedności procesu rozwoju społeczeństw na południu i północy Indii. Okres do wieku XVI odznaczał się ich zdaniem rozkwitem stosunków feudalnych i na tej podstawie odrzucają tezę o „indyjskim Odrodzeniu”. W wieku XVI feudalizm osiągnął pełnię dojrzałości, a pod rządami Akbara (1556—1605) system lenny uzyskał swój kształt ostateczny. Podatek gruntowy pochłaniać miał prawie cały produkt dodatkowy (1/3 plonu), a w stuleciu XVII miał jeszcze wzrosnąć. Zdzierano z rolnika nawet połowę produktu brutto. Członkowie wspólnoty utracili tymczasem prawo własności, choć pozostał im często tytuł oznaczający właściciela ziemi (*malik*, *mirasdar*). Nie było poddaństwa, ale chłop nie mogli opuszczać gospodarstw, których byli zależnymi i dziedzicznymi dzierżawcami. W ten sposób doszło do przekształcenia wspólnot w organy eksploatacji finansowej. Dzięki były obecnie przydzielane chłopom proporcjonalnie do ich możliwości uprawy. Skorzystały z tego niektóre jednostki spomiędzy starszyny wioskowej przechodząc w szeregi

¹ Proces ten przedstawiła m. in. K. A. Antonowa, *Oczerki obszczestwiennych otnoszenii i političeskogo stroja mogolskoj Indii wriemien Akbara*, Moskwa 1952. *Istoria Indii* rozwija szereg jej poglądów na sprawę genezy i rozwoju feudalizmu. Por. *K woprosu o razwitiu feodalizma w Indii (po dannym epigrafiki)*, „Kratkie Soobszczeniia Instituta Wostokowiedienija” t. III, 1952.

drobnych feudałów. Dalszemu rozwarstwieniu wsi sprzyjały postępy utowarowienia gospodarki chłopskiej w związku z wprowadzeniem renty pieniężnej (na południu od XV, na północy w XVI w.²).

Podsumowując toczącą się od paru lat dyskusję o charakterze społeczeństwa indyjskiego w dobie przedkolonialnej autorzy zdecydowali się na kompromis. Przyszają więc, że w XVII i XVIII w. w wielu gałęziach produkcji i różnych częściach kraju wystąpiły cechy charakterystyczne dla prostej kooperacji kapitalistycznej i manufaktury. Odrzucono jednak hipotezy Cziczerowa o wstępowaniu Indii na drogę kapitalizmu³. Autorzy stanęli na stanowisku, że wymieniane przez niego (i innych) zjawiska miały charakter sporadyczny, do czego w niemałym stopniu przyczyniły się przeszkody stawiane im przez wyzysk feudalny i przeważający naturalny charakter gospodarki. Wskazują na słabe zaawansowanie podziału pracy, słabość miast i nieobecność państw narodowych. Imperium Mogolów nie spełniało cech takiego państwa i rozpadło się jeszcze przed podbojem Anglików. Z kolei upadek imperium ułatwił podbój i eksploatację, które to zdarzenia zdaniem autorów przerwały proces samodzielnego rozwoju Indii.

W związku z tym dziwi nieco przyjęcie cezury końca wieku XVII. Najśluszniej byłoby zrezygnować z używania terminu średniowiecze, a jeżeli utożsamia się je z panowaniem stosunków feudalnych, to trzeba by rozszerzyć wykład co najmniej do połowy XVIII w., a nawet dalej. Takie stanowisko reprezentowała w swoim czasie Aszrafian, charakteryzując drugą połowę wieku XVII i pierwszą XVIII jako okres rozwiniętego feudalizmu. Jeśli zaś przyjmujemy, że choćby część Indii weszła przed podbojem w okres przejściowy od feudalizmu do kapitalizmu, to byłoby zapewne słuszniej zatrzymać się na połowie wieku XVII⁴.

O wyborze ram chronologicznych zdecydowała nie tylko chęć kompromisu, ale waga, jaką autorzy przywiązują do historii politycznej, przede wszystkim do upadku ogólnindyjskiego imperium Mogolów po śmierci Aurangzeba (1658—1707). Chciałoby się zwrócić uwagę, że jeżeli ten fakt ułatwił podbój Indii Europejczykom, to byłoby słusznie dociągnąć tom aż do tego zwrotnego momentu lub przerwać wykład w momencie, gdy zarysowały się przesłanki upadku. Wydaje się jakby autorzy nie byli zdecydowani, bo odrzucili nie tylko hipotezę Cziczerowa, ale i tezy Habiba o agrarnym kryzysie imperium w drugiej połowie wieku XVII. Powodem było m. in. stwierdzenie, że w Indiach nie uległ zmniejszeniu areał ziemi uprawnej, a po drugie, że informacje o rosnącej eksploatacji chłopstwa pochodzą z przekazów stroniczych i przesadzonych relacji europejskich⁵.

Czy więc autorzy chcą w tym okresie widzieć kryzys formacji feudalnej na kształt europejskiego kryzysu wieku XIV? Za takim rozwiązaniem przemawiałby

² Zajmowali się tym wyczerpująco L. B. Ałajew, *Jużnaja India. Socialno-ekonomičeskaja istoria XIV—XVIII wiekow*, Moskwa 1964, i K. Z. Aszrafian, *Agrarnyj stroj siewiernoj Indii (XIII-seredina XVIII w.)*, Moskwa 1965; też e, *Delijskij Suttanat. K istorii ekonomičeskogo stroja i obščestwiennych odnoszenii (XIII—XIV ww.)*, Moskwa 1960.

³ *Ekonomičeskoe razwitiie Indii piered anglijskim zawojewaniem (riemiesto i torgowla w XVI—XVIII ww.)*, Moskwa 1965.

⁴ E. N. Komarow uważa, że w połowie XVIII w. Indie znajdowały się na szczyblu rozwiniętego feudalizmu, a nawet widzi oznaki przechodzenia do późnego feudalizmu. Konstataje liczne przeżytki przedfeudalne, ale jego zdaniem nie można mówić o stagnacji. Trwanie stosunków feudalnych rozciąga na całą połowę wieku XIX. *Colonial Exploitation and Economic Development. Some Problems of the Economic History of India under Colonial Rule*, [w:] *Ile Conference Internationale d'Histoire Economique* t. II, Paris 1965, s. 732, 733, 736. *Nowaja istoria Indii* (Moskwa 1961) zaczynała się od połowy wieku XVII.

⁵ Por. recenzje Ałajewa z książki Habiba w: „Narody Azji i Afryki”, nr 33, 1965. Recenzent kładzie na to większy nacisk niż Antonowa, *Istoria Indii*, s. 503, 504. Powstaje pytanie, czy fakt nawet znacznej przesady w relacjach obcokrajowców przeczcy wyciąganym na ich podstawie wnioskami o krytycznej sytuacji gospodarki. Analogiczne problemy mamy przecież z opiniami o Polsce wieku XVII i XVIII.

spadek dochodów władcy i trudności finansowe mansabdarów⁶. Arystokracja mogolska drugiej połowy XVII w. przeżywa wyraźnie trudności, może szuka rekompensaty w wojnach, które stopniowo ogarniają cały kraj? Autorzy przytaczają dowody na przekształcanie się dżagirów we własność dziedziczną (*watan*), na upodabnianie się dżagirów do zamindarów. W wieku XVIII arystokracja będzie dążyć do przekształcenia domen w niezależne państewka. Rozbijając organizację państwową feudalowie usiłują również wycisnąć więcej z rolników i tu „Istoria” wydaje się zgadzać z Habibem⁷.

Antonowa podsumowując swoją część pisze: „Druga połowa wieku XVII charakteryzowała się w Indiach osłabieniem kraju, rosnącym oporem chłopstwa przeciwko rosnącej eksploatacji feudalnej, pojawieniem się idei niezależności narodowej poszczególnych narodów. Imperium Mogołów nie było traktowane jako organizm jednoczący, ale jak królestwo niesprawiedliwości, które należy zniszczyć”⁸. „Istoria” nie daje więc ostatecznej odpowiedzi co do charakteru ostatnich stu lat przed podbojem ani co do motywów wyboru końcowej cezury. Redakcja nie stara się ukrywać różnicy poglądów w kolektywie na tę sprawę i na szereg innych. Jest to, wydaje mi się, zjawisko nowe i sympatyczne. W przyjętych ramach chronologicznych autorów łączy przekonanie o feudalnym charakterze stosunków społecznych w Indiach, choć użycie tego terminu nie zawsze jest dostatecznie jasne.

Warto może podkreślić, że „Istoria” zrehabilitowała zwalczany od lat trzydziestych pogląd o specyficznej formacji zwanej „azjatyckim sposobem produkcji”. Wobec rozbieżności zdań w tej kwestii autorzy zgodzili się jednak pozostać przy tradycyjnym ujęciu⁹. Jest to rzeczywiście feudalizm indyjski odróżniający się np. rolą i formami państwowej własności ziemi. Autorzy mocno podkreślają, że w Indiach wpływ państwa na sytuację rolników był dużo słabszy niż gdziekolwiek w Azji. W różnych partiach „Istории” wraca również problem rozwoju wspólnot wiejskich. Jest to temat ogromnej wagi i od dawna zaprzatający uwagę radzieckich indianistów. Autorzy są zdania, że trwanie wspólnot było wynikiem przekształcenia ich w formę eksploatacji feudalnej. Przemiany wspólnot pokazano bez uciekania się do schematów nie kryjąc trudności, jakie pociąga za sobą interpretacja ich losów. Do specyfiki indyjskiego feudalizmu autorzy zaliczają również takie zjawiska jak trwałość gospodarki naturalnej i brak pańszczyzny.

Kilka słów w związku z rozdziałem XIV omawiającym pojawienie się w Indiach Europejczyków. Jak dotąd w ZSRR poświęca się tej sprawie mniej uwagi niż np. stosunkom wiejskim. Z drugiej strony do wieku XVIII działalność Europejczyków była dla historii Indii zjawiskiem naprawdę mało ważnym i propcje dane temu rozdziałowi w „Istории” nie budzą zastrzeżeń. Idzie jednak o to, że odrzucając tezę o wieczystej stagnacji gospodarki indyjskiej autorzy są skłonni przypisywać ekspansji europejskiej zbyt wielki wpływ na jej uwstecznienie. Przy omawianiu spraw związanych z ekspansją napotykamy w „Istории” na wiele nie-

⁶ Mansabdarowie — grupa rządząca w Imperium Mogołów, urzędnicy i dowódcy wojskowi. Świetne studium poświęcił tej sprawie M. Athar Ali, *The Mughal Nobility under Aurangzeb*, London 1966. Pracom nad historią Indii bardzo w tym miejscu brakuje kontaktu z dorobkiem badań nad aktywnością gospodarczą szlachty europejskiej w wieku XIV—XVI.

⁷ Warto podkreślić, że Ałajew w cytowanej recenzji zakwestionował twierdzenie jakoby za Akbara ściągano z chłopów obciążenia niższe niż w drugiej połowie wieku XVII. Antonowa zajmowała w tej kwestii odmienne stanowisko (por. *Nowaja istoria Indii*, s. 26).

⁸ *Istoria Indii*, s. 544.

⁹ Obok licznych dyskusji w czasopiśmie por. także *Obszczje i osobiennoje w istori-eskim razwitiu stran Wostoka. Materialy diskusji ob obszczestwiennych formacjach na Wostokie (aziatskij sposob proizvodstwa)*, Moskwa 1966.

konsekwencji wynikających z jednorodnego traktowania całej ekspansji poczynając od XVI w. „Istoria” wyraża wręcz pogląd, że na przełomie XV i XVI w. zaczęły się w Portugalii rozwijać stosunki kapitalistyczne. Jest na to chyba tyleż dowodów, a raczej mniej, co na udowodnienie analogicznego poglądu o Indiach wieku XVII. Ekspansja iberyjska jeszcze utrwaliła feudalny charakter społeczeństwa¹⁰. Stąd wynika potrzeba rozróżnienia pierwszej fazy ekspansji od okresu, kiedy w Indiach usadowiły się Kompanie Handlowe (od lat dwudziestych XVII w.). Rzucające się w oczy podobieństwo form działania w obu fazach ekspansji wynika, jak się wydaje, z identyczności rzeczywistości indyjskiej, ze stałej do wieku XVIII potrzeby adaptacji do warunków lokalnych.

Rozdział XIV pozbawiony jest aparatu krytycznego (w przeciwieństwie do pozostałych). Z bibliografii wynika, że pominięto wiele istotnych nowszych pozycji dotyczących ekspansji (np. Sansom, Boxer, Glamman). Są tu też drobne usterki merytoryczne. Dyskusję mógłby również wzbudzić pogląd o przekształceniu się Malabaru w region zacofany już w wieku XVII.

Dyskusje, jakie budzi „Istoria”, a nie trudno by wskazać na inne, bardziej szczegółowe kwestie, są jej najpierwszą zaletą. Będąc efektem wieloletnich badań, podsumowaniem bogatego dorobku monograficznego autorów i ich kolegów, „Istoria” nie ma nic ze schematu suchego podręcznika. Autorzy podeszli w sposób indywidualny do różnych regionów indyjskich i skutecznie przeciwstawili się podziałowi na Indie muzułmańskie i hinduistyczne. Tym bardziej więc odczuwa się dotkliwe skróty w części poświęconej kulturze (mimo osobnych rozdziałów poświęconych stosunkom religijnym).

Podsumowując stan badań o przedmiocie „Istoria” skłania do dalszych poszukiwań, wskazuje kierunki niezbędnych weryfikacji. Wzorowo sporządzona bibliografia jest tu nieocenioną pomocą. Dzieje Indii feudalnych i geneza podboju kolonialnego to są problemy kapitalne dla całej historii powszechnej. Posuwanie naszej wiedzy o tych sprawach nie jest bez znaczenia również dla zrozumienia skomplikowanej chwili obecnej. „Istoria Indii” jest ważnym krokiem na drodze do wyjaśnienia wspomnianych kwestii. Kontynuacja badań i sporów powinna nam przynieść niebawem nowe twórcze propozycje w sprawie genezy indyjskiego zacofania.

Jan Kieniewicz

Hans-Jürgen Schmitz, *Faktoren der Preisbildung für Getreide und Wein in der Zeit von 800. bis 1350.*, G. Fischer Verlag, Stuttgart 1968, s. 134.

Badania nad historią cen w średniowiecznej Europie skupiały się dotąd głównie na epoce wielkiego kryzysu XIV w., obejmując także okres bezpośrednio poprzedzający. Ilość i jakość przekazów pochodzących z XIII w. wystarcza już niekiedy do przeprowadzenia mniej więcej skutecznej analizy materiału źródłowego. Nie jest to przypadek zważywszy, że właśnie w XIII stuleciu wystąpiło znacznie silniejsze niż poprzednio utowarowienie i upieniężenie gospodarki, w związku z czym zachowały się stosunkowo liczne dane dotyczące cen. Schmitz podjął ambitną próbę zbadania czynników kształtujących ceny w okresie wcześniejszym, a mianowicie od początków IX do połowy XIV w. Kryteria chronologiczne nie są tu przypadkowe. Na ogół przyjmuje się obecnie, że w epoce Karola Wielkiego

¹⁰ *Istoria Indii*, s. 546. W tej kwestii istniała, jak sądzę, możliwość wykorzystania publikacji M. Małowista.